

Válasz

Balázs Mihály, Imre Mihály és Heltai János

Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció
Magyarországon (1526-1566) című akadémiai doktori
értekezésről írt opponensi bírálataira

Tisztelt Elnök Úr, Bizottsági tagok, Hölgyeim és Uraim!

Szeretnék köszönetet mondani Önöknek, hogy akadémiai doktori vitámon megjelentek, az opponenseimnek pedig azért, mert foglalkoztak munkámmal, értékelték azt, kiegészítéseiket és bírázataikat papírra vetették. Emellett most mindannyian örömmel konstatálhatjuk, hogy új tanévet kezdtünk, és ismét elmaradt a világvége. Mindez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ne mérjük fel előzményeit és történeti távlatait, a magyar kulturális emlékezetben az apokaliptikáról való gondolkodásnak. Munkámmal én is ezt céloztam meg. A 16. századi legjelentősebb szárazföldi mohamedán-keresztény ütközőzóna mozgástörvényeibe igyekeztem vizsgálataimat beilleszteni. Magyarország ugyanis ennek volt centrális területe. Habilitációs munkámban: a „*Határ és határtalan*” *Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyarországi ütköző zóna népességénél*” című könyvemben az ütközőzóna térbeli és viselkedésbeli rendezőelveinek tudati leképződését néztem, mely a korabeli végvárvonalhoz kötődött. Jelenlegi dolgozatomban pedig ennek időszemléletét próbáltam vizsgálat alá venni, melyben nagy szerepet játszott a reformáció elterjedése időszakának gyakran felekezetekhez is kötődő apokaliptikája.

Az **időhatárok** ezért, ha nem is tetszőlegeseek, de elmosódó kontúruak. Én mégis ragaszkodnék az 1566-os időponthoz, annak a II. Szulejmánnak az utolsó, saját halálával végződő hadjáratához, aki áttörte az ország határán húzódó kettős végvárvonalat és 150 évre Magyarország területére vitte a mohamedán keresztény ütközőzónát. Halálával ért véget a nagy török hódítások korszaka és vált véglegessé az ország új sorsa.

Mint két opponensem is, Balázs Mihály és Heltai János is megjegyzi, bár különböző előjelekkel: a címben megjelölt időhatárt többször átlépem. Így történt például

a kitekintés szándékával, mint a 15 éves háborút és egyben a 16. századot is lezáró Bocskai felkelés esetében. (Más kérdés az, és ezt már én is csak zárójelben jegyzem meg, hogy az Isten által küldött szabadítóként, a választott nép Mózeseként azonosított Bocskai bibliai mitologizmus mennyire különíthető el a világvége gonoszaival harcoló utolsó idők apokaliptikus hősétől?)

A Bornemisza prédikációkat felhasználó utolsó nagyobb szakasz szintén eltér a kijelölt időhatártól, ahogy ezt már a disszertáció bevezető részében szintén jeleztem: "Bornemisza apokaliptikáját a korabeli tudományos nézet feldolgozása szerint 1572-ig követem. Ezt az teszi szükségessé, hogy az ebben az évben feltűnt üstökös Európa-szerte és Magyarországon is felkorbácsolta a világvégevárás újabb hullámain. Ilyen irányú következtelenségeimért kérem az olvasó elnézését." Mindez azért volt szükséges, mert követni szerettem volna a magyarországi helyzet elemzésében Volker Lepin módszerét, aki a teológiai történeti dimenziók mellett egy humanista, a korszak asztrológiai-tudományos nézőpontját is feldolgozó, kognitív szférát is figyelembe vett. Erre vonatkozó bőséges anyagot azonban csak Bornemisza hatalmas szövegtárházában találtam. A vizsgálatból így kimarad ugyan néhány jelentős személyiség és felekezet apokaliptikus álláspontja, szövegei is, mint például az antitrinitáriusoké, de úgy gondolom, hogy ennek bemutatására másnak kell vállalkoznia. Köszönöm Heltai János értő és részleteiben is alapos bírálatát, melyben Kecskeméti Alexis János Dániel könyvéről írott prédikációinak vizsgálatát javasolja időbeli zárásként, mely tényleg ide kíváncskodna, azonban már annyira kilóg a 17. századi megjelenésével a kutatott korszakból, hogy nem mertem ebben a munkában felhasználni.

A könyv tematikai sokágúságát, a nehezen megfogható eszmetörténeti fogalom, az idő megragadásának próbája okozza. Az egyes nézőpontokból való megfigyelés, a különböző diszciplínák reformáció korát jellemző forrásainak és szakirodalmának tömege adta, hogy 2004-es lipcsei KAAD-s ösztöndíjam óta egyre nagyobb méretűvé vált a megírt könyv. Főként azzal növekedett, hogy a német helyzethez igazodó reformációs szakirodalmat a magyarhoz, az ütközőzóna mikrokozmoszához kellett igazítani. Talán éppen ezért érezhető néhol túlírtnak.

A vizsgálati módszernek a nyomtatott irodalommal való bővebb szembesítése is azért lett szűkebbre szabott, mert ez ismét csak a terjedelem terebélyesedéséhez vezetett volna. Mindennek a vizsgálatát máskülönben elvégeztem a kandidátusi értekezésemben, és bár más szempontok szerint kezeltem a forrásanyagot, a látszatát is kerülni szerettem volna az ismétlés lehetőségének. 20 ezer oldal prédikáció és vitairat

anyagot vizsgáltam át első könyvemhez. Ennek ismeretében, ezt szembesítve fogtam jelenlegi munkámhoz. Ott idézem **Meliust** is, - akit, jól látja Balázs Mihály - tényleg kedvelek, de az első könyvemben „*A Szent János Jelenéseiből*” áll az idézetmennyiség mintegy 25%. Ott hivatkozom a két opponens által is hiányolt S. Szabó József 1936-ban írott „*Melius nyelvtudása és fajrokonsági elmélete*” című tanulmányára is. Az akadémiai doktori dolgozat szabályzata tiltja a kandidátusi disszertációban foglaltak ismétlését. Óvakodtam tehát, az ott közölt szövegek és elemzések újra elővételétől, és csak utaltam rá a jelenlegi munkában. A „*Határ és határtalan*” című könyvemben pedig éppen azokat a sorokat állítom az egyik fejezet középpontjába Melius fent említett könyvéből, melyet Balázs Mihály idéz opponensi véleményében.

El lehet gondolkozni, azon, hogy egy helyre csoportosítsam a joachimizmus összes jellemzőjét, és egyes vonatkozásait ne hozzam elő az adott probléma magyarországi előfordulásainál. A Balázs Mihály által felsorolt oldalszámok többnyire ilyen helyeket jeleznek, Joachim apát tanítását ismétlik különböző szerzetesrendek esetében, melyet esetleg lehet rövidíteni, de a többszöri szerepeltetés az érthetőség miatt volt indokolt. Ugyanakkor elismerem, és nem is kívánom magyarázni a **formai hibák** meglétét. A szerkesztetlenségen javítanom kell. Az, hogy a 460 oldal több helyen párhuzamosan futó szálait, egy egységbe való szerkesztéssel lehet egyszerűsíteni, a hosszú lábjegyzetek, a sok esetben túlírt szöveg helyenkénti stilisztikai kuszaságán lehet és kell javítani, azt elfogadom, de nem igen hiszem, hogy a munka tetemesen csökkenne ez által. Köszönöm és megfogadom Heltai János javaslatát, ha a munka könyv formájában jelenik meg, akkor kiegészítem fogalmak tárgymutatójával és a legfontosabb szerzők rövid életrajzával.

Két opponensem is hosszúnak találta a bibliai idézeteket. Húsz év felsőoktatási tanárkodás után az a tapasztalatom, hogy még azok a hallgatók sem ismerik a bibliai szövegeket, akik hittanári diplomával kombinálják a bölcsész stúdiumot. Ha a munkában száz oldalt beszélek a Dániel könyvéhez kötődő államelméleti irodalomról, akkor szükséges idéznem a szobor és a tengerből kijövő négy állatról szóló álmod is, ugyanez vonatkozik János Apokalipszisének látomásaira is. Talán szakközönségnek írt akadémiai doktori dolgozatban ennek nincs funkciója, én azonban szeretném a művet majd könyv formájában is megjelentetni.

Batizi András ismert versének hosszú szerepeltetését és elemzését az indokolja, hogy közvetlenül reagál Buda 1541-e elestére, és teljesen a lutheri reformáció bűn - büntetés tanát adja elő a melanchthoni kettős antikrisztológiával hangszerelve. Így

párhuzamba állítható a katolikus Szerémivel, mert az ő művének az argumentációban csak a bűn büntetése szerepel. A vers számos ismert szakaszának lábjegyzetben való idézését is ez teszi indokolttá. A munka vezeti fel a Pszeudo Methodiusz jóslatára vonatkozó hosszabb részt is a dolgozatban. Itt kell megjegyezni, hogy a kutatástörténet fejezet 8 oldalnyi anyagát természetesen lehet növelni, azonban az ismét csak az értekezés bővülésével fog járni.

Nagyon köszönöm Balázs Mihály tanácsát, melyben felhívta a figyelmem Jankovics József, Kőszeghy Péter, Vadai István és Keserű Bálint tanulmányaira. Ezeket számba fogom venni, bár Keserű Bálint figyelmembe ajánlott cikke, az erdélyi rajongókról szóló, a 17. század 30-as éveivel foglalkozik, messze túllépi időhatárom korlátait. Az Arno Seifert tanulmányt is hasznosítani fogom, bár a disszertáció lapjain a szerzőt annyiszor idézem, hogy lassan a plágium vádjától félek. Bán Imre két opponens által is kért tanulmányára közvetlenül nem hivatkozom ugyan, de az irodalomjegyzékben a kötet szerepel.

Nem pusztán pedagógiai szándék vezérelt mikor a Szerémi kapcsán Bojtos Anitának az Egyháztörténeti Vázlatokban megjelent cikkét idéztem. Ő doktoránsom, de idézett dolgozatát még az ELTE-n írta. A doktori műhelyemben végzett doktoránsaim munkatársaim is egyben, ezért idézem büszkén őket, mint Medgyesy-Schmikli Norbertet a ferencesek ügyén, Guitman Barnabást Stöckel Lénárt, Kovács Esztert a 16. századi cseh protestáns apokaliptika folytán, Kovács Bálintot az örmény határkérdés, Sziráki Szilviát a 17. századi puritánusok, Balázs Józsefet pedig, Georgius de Hungaria kapcsán.

Két opponens is kisebb formai hiányosságok mellett, két fontos vitakérdést jelöl meg, melyre szeretnék válaszolni. **Az egyik vitapont a török veszéllyel összekötött középkori szerzetesek világvége várásának kontinuitása a 16. századi időszak török áttörésének reformáció korabeli apokaliptikájával, a másik az áthagyományozódás problematikája és a nagy tömegek közötti, a társadalom horizontális és vertikális tagozódása szerinti elterjedés kérdése.** Az apokaliptikus látásmód természetesen nem jelentkezett és élt folyamatosan, állandó intenzitással. Mít értek kontinuitáson? Lehet-e az apokaliptikában hagyomány? Korábbi cikkemben így fogalmaztam: „Az Ószövetség történeti szemlélete melyet modellként használnak nem immanens cselekvési keretként tételezi a nemzetet, hanem transzcendenciához köthető belső értékiséggel bíró eszmeként értelmezi, amely csak szorítottság helyzetben kerül elő. Egy korszak, ahol sokkhangulat uralkodik el, ahol a normális életre nincs reális lehetőség, ahol ideológiát kell gyártani arra, hogy házat építsenek, gyermeket nemzzenek, hogy bízzanak a holnapi létben, a

transzcendens szférába helyezi a megoldást. A közös bűnt és az ezzel együttjáró kiválasztottság-tudatot mindkét esetben a közös bűnhődés bizonyítja. Olyan térségben élnek, ahol ezt nap mint nap az események igazolják vissza a kollektív büntetésekben az egész városon, az egész népen. Logikus a következtetés, hogy az ilyen világnak nincs modernizációs faktora, és deffenzív magatartást rögzít. Miért is lenne, nem az immanenciák világában élnek, dolgoznak, szaporítják vagyonukat, teszik kényelmesebbé életüket. Istentől remélhetnek csak, morális szinten fogalmazznak. Abban a pillanatban azonban, amint valami reális lehetőség nyílik a normális életre, politikai alternatívákra, a transzcendentális mechanizmus háttérbe szorul. (Csak zárójelben, de ezt bizonyítandóan, jegyezzük meg, hogy a török hódítás és az azt követő apokalipszis eseményeit talán legkövetkezetesebben hirdető Károlyi Gáspár, miközben világvégét prédikál, azért nagyon is el van foglalva az evilági borügyleteivel.)

Két opponens is idézi a mondatot: *„Én pedig mindenképpen láttam és látok eszmetörténeti kontinuitást a 15. századi ferences törökellenes apokaliptika és a 16. századi reformáció apokaliptikája között, méghozzá azért, mert elszenvedője és hordozója is ugyanazon délvidéki népesség volt, aki a 16. század közepi nagy török áttöréskor északra húzódott eszméivel együtt. Ők pedig leghuzamosabban és legnagyobb számban a ferences rendi szervezettől kaptak egyértelmű, előre elhatározott ideológiai befolyást és lelki vigaszt.”*

A 16. századi helyzetben két azonos szereplőt biztosan azonosnak mondhatunk a 15. századéval: az egyik a török támadó fél, a másik pedig az a népesség, kiknek az elődei már a nagy szulejmáni áttörés előtt 150 évvel felvették a harcot a kereszténység ellenségével, és vereség esetén elszenvedték annak pusztítását, generáció generációt követve. A török veszéllyel dolgozó apokaliptikus szemlélet kimutatható több magyarországi szerzetes alkotónál. Ilyen Georgius de Hungaria munkája melynek erős reformációkorabeli recepciója – ebben egyetértek Imre Mihállyal - hírül sincs feldolgozva. Ilyen hatást vélt felfedezni Tarnai Andor a pálosoknál, mely forrás bizonyító voltát Sarbak Gábor és Muckenhaupt Erzsébet legutóbb megkérdőjelezte. Ha valamikor könyvként fog megjelenni a munkám, akkor be fogom építeni a Karthauzi Névtelen prédikációit is, akár a domonkosokat, melyre Imre Mihály utalt. Ebben a dolgozatban a késő középkor csak a téma felvezetésként szerepelt, így a mintegy 30 oldalon mindenkiről nem volt lehetőség beszélni.

Annál jelentősebb szerepe van a ferences rendnek. Számaránya, feladatvállalása és ennek révén kolostorhálózatuk délvidéki sűrű elhelyezkedése miatt. Bár nehezen

kimutatható a radikális akár Olivi által is képviselt eszmék megjelenése Magyarországon, de ahhoz nem fér kétség, hogy az Európa-szerte ismert Laskai Ozsvát törökellenes apokaliptikája az ország helyzetét tükrözte vissza. Bármennyire is jelent fekete lyukat Magyarországon a 16. században az a két-három generáció időszaka, éppen vizsgált korszakom idején, de mint ezt Szelestei Nagy László kutatásai bizonyítják, a ferencesek által folyamatosan működtetett kolostorok nyomtatványaikban a 17. században ismét előveszik Laskait. Imre Mihály is hangsúlyozza a liturgia és a szóbeli, anyanyelven elmondott prédikációk egy orális kultúrában való jelenlétét, mely ismertté teszi az eszméket és megsokszorozza az írást ismerők számát.

Többszörös fordulóban beszéltek meg Szabó Andrással az Egyháztörténet lapjain, majd szóban is a körmendi REBAKUCS konferencián a Szűcs Jenő-féle ferences elméletet a reformáció elterjedéséről, ezért mivel az elmélet csak érintőlegesen tartozik jelenlegi témánkhoz, itt nem kívánnék ezzel foglalkozni.

A munka bevezetőjében megírtam, hogy célom az apokaliptikus időszelemlét kimutatása volt a 16. század eleji ütközőzónában, ennek magyarországi hagyományos kötdéseit és a reformációval keletkező európai hatásait vizsgáltam. Mindkét feladatnak, úgy gondolom eleget tettem. Bár leírtam, hogy az apokalipszis várása nem lehet folyamatos, bizonyos időszakokban, tűnik csak fel egyes személyeknél. Annak bemutatása azonban, hogy még ezen időszakokon belül is milyen százalékban volt ez a tudat jelen különböző néprétegeknél a valóságosan meghúzott határ két oldalán, és más tudati elemekkel szemben dominált-e, ez nem volt célja, és nem is számon kérhető a dolgozaton.

Huszonöt éve írt munkámban a kor prédikációs és vitairat anyagát vizsgáltam és a 16. századi RMKT kötetét néztem át. Arra voltam kíváncsi, hogy hol fordul elő a „bűneiért bünteti Isten a magyar népet” bibliai párhuzam toposzánál az apokaliptikus kiútkeresés. 29-ből 11 szerzőnél fedeztem fel, ahol a vizsgált időszakban kimutatható volt az apokaliptika, további esetekben is feltételezhető volt, de nem bizonyítható. Továbbá nem említettem azokat a műveket, melyek apokaliptikus szemléletűek voltak, de nem szerepelt bennük a vizsgált párhuzam. A prózai műveknél prédikációknál ez sokkal jobban látható, kibontható és bizonyítható a korszakon belül született munkáknál, mint Ozorai Imre, Károlyi Gáspár, Melius Péter, mind az 1566-os korszakhatáron átcúszó szerzők művei, mint például: Bornemisza Péter, Dávid Ferenc esetében nem is vonható kétségbe az apokaliptikus gondolkodás megléte. Az adatok numerikus számbavétele azonban nem vezethet meggyőző eredményre, csak az egyes források szöveghelyeinek

adott szövegekörnyezetben való elemzése. A kérdést még nagyobb könyvtári és levéltári anyag átrágásával sem lehet megnyugtatóan megválaszolni.

Szegedi Kis István a végvárat járván valószínűleg felhasználta az apokaliptikus gondolkodást prédikációiban. A halála után latinul megjelentetett műve kapcsán azonban kétségek merülhetnek fel, hogy ez valóban nem egy tömegigényeket, hanem a külföldi és hazai teológus közönségérdeklődését célozta meg (bár itt sem lehetünk biztosak abban, hogy milyen arányban használták fel napi magyar nyelvű prédikációjukhoz az adott vásárlók a latinul megírt apokaliptikáról szövegeket. Szegedi ír prédikációkhoz használható teológiai vázlatos könyvet is latinul.)

Károlyi, Melius, vagy Bornemisza esetében azonban a magyar nyelvű prédikációk vitairatok azzal a céllal íródtak, hogy Melanchthon *Carion krónikájának* vagy svájci teológusoknak apokaliptikus nézőpontból megrajzolt történetfilozófiai megállapításait közvetítsék szélesebb magyar olvasó és még fontosabb, hogy hallgató közönség számára. Monok István kutatásaiból tudjuk, hogy számos *Carion krónika* található magyarországi könyvtárakban, ez is mutatja az érdeklődést az apokaliptikus megalapozású történet szemlélet iránt. Ezúton szeretném neki megköszönni, hogy a közelmúltban rendelkezésemre bocsátotta készülő összefoglalóját kutatásairól, melyeket Melanchthon műveinek 16. századi magyarországi fellelhetősége kapcsán folytatott. Ebben azt írja, hogy a *Carion krónika* csaknem minden nemesi gyűjteményben a világtörténet alapvető olvasmánya volt:

„És ez már átvezet bennünket egy, hatásában jelentősebb ismeretkörhöz, amelyet a két reformátor művei közvetítettek, nevesen a *wittenbergi történet szemlélet* recepciójának kérdéséhez. Úgy tűnik, hogy a napi vallásgyakorlat könyveiként használt Luther kötetek, és az iskolai Melanchthon művek mellett ezek azok, amelyek a legteljesebb formában jelen voltak. Függetlenül attól, hogy a tulajdonos milyen vallású, melyik társadalmi, vagy szakmai csoporthoz tartozott. A nemesi könyvtárakban, ahogy láttuk is, ezek kifejezetten feltűnően nagyszámúak voltak. A legismertebb *Johann Carion krónikájának* Melanchthon általi kiadásai voltak. De szembeötlő az is, hogy mindkét szerzőnek – igaz, Melanchthoné gyakoribb – a *Dániel könyvéhez* írott kommentárjai népszerűek tudtak maradni.”

Miért vásárolta a társadalom protestáns felekezetű széles rétege, paptól humanista szakértelmiségig, polgártól köznemesig, főuraktól mezővárosi iskoláig, kifejezetten ezt a krónikát néha több kiadásban, ha nem azért, mert, életükre valamilyen megoldást kínált. A sárospataki helvét professzor, vagy a magyar köznemes, és az eperjesi polgár ennyire

egyaránt érdeklődött volna a történelem iránt, vagy utazást akart tenni, mint Hans Dernschwam az oszmán birodalomban. Nem valószínű! A valószínű az, hogy inkább attól tartottak, hogy a Dániel prófétánál jelzett kis szarv, akit Melanchthon a törökkel azonosított, „látogatást tesz” majd lakóhelyükön. Erre kerestek megoldást és vigasztalást.

A kérdéskör vertikális társadalmi vizsgálatára, mint fent említettem, kandidátusi dolgozatomban történt kísérlet, a bűn-büntetés (török), választott nép toposz elemzésekor széleskörű prédikációs és vitaanyagon mutattam ki, hogy a toposz a három részre szakadt ország különböző területein és a legkülönbözőbb társadalmi rétegeknél megjelent a 16. században. Könyvem megjelenése előtt egy beszélgetésben Balázs Mihály felhívta a figyelmemet arra, hogy szinte minden korabeli eszme Nyugat-Európából érkezett, önállóan kevés eredeti gondolatra lehetett lelni Magyarországon, így az európai forrásvidéket kellene filológiailag megkutatni. Ebben a disszertációban ez történt meg. Kicsit úgy érzem magam tehát, mint ama népmese szereplői, az apa, a fia meg a szamaruk, akiket egyszer azért rónak meg, mert tiszteletlenül a gyerek ül a szamar hátán, majd azért, mert kegyetlen szülőként az apa, később állatkínzók lesznek, mert mindketten felkapaszkodnak. Majd kinevetik őket, mikor a szamarat a nyakukba veszik.

Kétségtelen, hogy arra nem születik válasz, hogy a prédikációk, mondjuk Meliusé, hogyan lelt befogadásra az egri katonák, vagy a debreceni „áros népek” között, nehéz is lenne a többségükben írástudatlan emberektől erre ma választ várni. (Katonák esetében ennek felkutatására tettem kísérletet, mint azt az opponensi bírálatok is elismerik.) Mégis azért, ha a hallgatóság nem tette volna magukévá a koncepciót, ha nem kívánta volna hallgatni, szólt volna ellene, esetleg távozásra bírja a prédikátort a katonaság, de semmiképpen nem adtak volna a kiadásra pénzt az „áros népek”. Prédikációkról, históriás és gyülekezeti énekekről van szó. Természetes, hogy ebben a korszakban még nagyobb szerepe van az egyházi liturgiában, és a világi kultúrában a szóbeliségnek. Magukat a prédikációs köteteket pedig „szétpredikálják”. Teljesen egyet tudok érteni Imre Mihály meglátásával a közvetítő közeg elmondott prédikációkkal, liturgikus orális gyakorlattal kapcsolatban. A nyomtatott művek és a kéziratos hagyomány terjesztési módjaival való szembeállítás a dolgozatnak, úgy vélem, egy másik könyv feladata lesz, melyet valószínűleg már nem én írok meg huszonöt év múltán.

Köszönöm Imre Mihály hasznos kiegészítéseit Stöckel, Georgius Hungaria és Különösen Melanchthon esetében. Az értekezés megírása időszakában nem volt még alkalmunk kézbe venni új Melanchthon kutatásait, a Dániel kommentárhoz és a Carion krónikához írt kiegészítései javítani fognak munkám hátterén, bár ennek államelméleti

kidolgozása részemről is aprólékosra sikerült. Elfogadom a propugnaculum toposznál tett kiigazítását, melyben a humanista hagyomány isteni örökkévalóság és a teremtett tempus kettősségének biblikus szemlélettől eltérő szinkretista jellemzőire figyelmeztet. Opponensem bírálataiban meglepődik, mikor az **antikrisztológia központi szerepéről** írok, pedig a leszűkítő kijelentést hivatkozásként alkalmaztam Ingvild Richardsen-Friedrich nyomán (*Richardsen-Friedrich*: i. m. 242–243). Továbbá jelzi, hogy néha kiesem az elfogulatlan tudományos ítézési szerepből, például, amikor enyhén megdorgálom az antikrisztus-vitában részt vevő protestáns szerzőket: "A pápaság antikrisztusos jellegét a szerzők a pápákról szerzett felszínes ismereteikből vezetik le... E bibliai érvekkel alátámasztott Antikrisztus-identifikáció azonban nem volt kellő körültekintéssel megalapozott." Természetesen értem az érvelést, de néha egy katolikusnak is meg kell vetni a sarkát, ugyanis az általam igen kedvelt Melius az Antikrisztus és a pápák azonosításakor Sándorban, a hatodik és egyben vértanú pápában vélt rábukkanni az Antikrisztus első megjelenésére, mivel Szent Pétert a mennyek kulcsaival együtt nem helyezhette a pokolba. Sándor pápa azonban az én védőszentem. Tanár úr! Be kell látnia, hogy azért az ökumenizmusnak is vannak határai.

Imre Mihály felhívta a figyelmem az Melius Juhász Péter 1561-es, Pál apostolnak a kolossébeliekhez írott levelére írott prédikációiban lévő mondatra, mely rávilágít a gyakorlati életben adott tanácsra, amely szerint a pogányokkal való kereskedés és a szolgálat megengedett, de a lelki dolgokban való érintkezés nem. Köszönet érte. Bornemisza Péter hasonló módon fogalmaz: „*Így most is, ha te török császár basája volnál, avagy bálványozó császár marsalkja, vagy római pápa hadnagya, avagy érsek, pispék, udvarbíra, porkoláb, hoptestere, tálnokja, inosa, szakácza, kolcsára*” azaz ha szabadon gyakorolhatja vallását, betöltheti bármelyik tiszteletet. Ellenkező esetben ott kellene hagyni a munkát, vagy el kellene szenvedni, a hitért ráért szenvedést. Máskülönben a „külső tiszt viselésben” hűnek kell lenni. Rátermettsége ereje szerint kell szolgálni a pogány Antikrisztus, de azért ha teheti, ne sokat forogjon köztük. „Mert lassan, lassan hozzájok édesedel, és mint a fekete fényű viaszt ha éred, úgy megmocskosodol tülök.” (Bornemisza: Post. V. 432.b-433.a.)

A török valláspolitikára vonatkozólag azonban opponensem nem látja eléggé bizonyítottnak azt a megállapítást: *hogy „a török tájékozott volt, ezért a mohamedán uralom alatt élő hódoltságai prédikátorok féltek ellenük prédikálni.*” Magam a meliusi utasítást erre értelmezem: „E földi bestiának a két birodalomnak az Isten büntetés szerint az igazság meg nem hiteléért az hazugsággal hiteléért az Sátánnak az hitlen

fejedelmeknek hatalmat adott erre, hogy megszáriítsák, megélesszék az Antikrisztust, Pápa és Sergius, az Mahumet szörzésit, ha nem mered mondani a Mahumetet, az Sergius mond. A Seregiuson érts az török hitet.” (*Melius* Szent Jánosnac tött jelenésnec 181.b) Úgy vélem, hogy a hiányosak és közvetett források ellenére is az egyes papi vezetők ellen indított eljárásokat nem igen lehet csupán helyi oszmán képviselők pénzszerző akcióinak felfogni. A kérdéskörrel szintén másik könyvemben foglalkoztam többet.

Szerémi György esetét és látomásos apokaliptikáját továbbra is fontos bizonyító érvként említhetjük. Bár, mint írom, latin nyelvű szövege nem jelent meg, mégis bizonyítja a szemlélet széles körben való elterjedését, és ha nem is egy joachimista, de elemeiben a balkáni népi hiedelem világot tükröző gondolkodásról van itt szó, amely mélyen bevilágít ebbe a délvidéki életbe.

Herbert Vorgrimler szerint: „Az apokaliptika műfaj a történelem eseményeit előre megjósolhatónak tartja, kinyilatkoztatás látomásos formában. A szerző tulajdonképpen kora eseményeinek magyarázatát adja. Az apokaliptika a jövőből tekint a jelenkorba, előre elmondja azt, ami majd bekövetkezik, és ennek ismeretében értelmezi a jelent, képszerű, metaforikus ábrázolásban átfogja az egész történelmet. Mivel minden meghatározott, elmarad a megtérésre sürgető felhívás. Rá jellemző kifejezésformái: az én-forma, terjedelmes látomások. Az apokaliptikus irodalmi műfaj sajátos jegye a fikció, melyben Isten kinyilatkoztatásaként mondja el a végidőket. Ezzel a jelenkor embereit, melyet rossznak, bűnösnek tekint, figyelmeztesse a megtérésre”

Szerémi, ha nem is képvisel egy pszeudoním pozíciót, saját maga a dolgok megtörténte után, a végső romlás befejeződése közepette mondja el a történetet a fő bűnöket, a végső veszélyt hozó pogánynak való árulást, az ellenük induló Krisztus seregét legyilkoló magyar vezetők és főpapok kegyetlenségét. Megtalálható művében a zsidó nép ígéret földjének és a magyar nép Kánaánja eltékozlásának párhuzama is. Az angyali korona territóriuma pedig egyenesen a transzcendens szférákhoz köti az országot. Ennek megsértése János király által, valamint a felkent királyok meggyilkolása szintén biblikus síkra helyezi a történetmesélést. Az Ószövetségben Isten népe iránti szeretete, az új szabadítás, újjá teremtés ígérete Deutero-Izajás próféciáinak fő mondanivalója, melyekhez kapcsolódik Izrael közvetítő szerepének kiemelése és Isten szolgájának küldetése. Szerémi szövege a legnagyobb hasonlóságot Izajás próféta jövendölésével mutatja. A templomok, lerombolása, a kegyszerek kiárusítása, a szent káromlása a papok megölése, mely Szeréminél, ugyanúgy, mint az Ószövetség prófétáinál a döntő érv. A keresztések az antikrisztusi török ellen vonuló

szent hadának legyilkolása kifejezetten ide illik, hiszen a 15. század óta pápai bulla azonosítja az apokalipszis sárkányával az oszmánokat.

Már régen leírták Szerémiről, hogy különleges időkezelése van elbeszélésének. Csomópontok köré szervezi mondanivalóját. Ez abból adódik, hogy a morális síkú és célú történet elbeszélésének transzcendes ideje van. Mint jós előre és hátra lát egy időpontból. „...*kiskoromtól fogva gyakran megjósoltam hazám pusztulását a királyok és főemberek előtt, de meg a nemesek és a nem nemesek között is. Mindaz, amit ezután alábbi írásomból Kedvességed megtud, már akkori jóslásaimkor csaknem megőrülésbe kergetett.*” – vallja be György atya az Epistola elé írt előszavában. Szerémi az apokaliptika műfaji jellemzői szerint a végéről tekint vissza a romlás befejezett eseményéből, onnan láttatja az eseményeket, jósolja meg az oda vezető utat és figyelmezteti a kor nemzedékét. Jobbítási szándék vezeti, a bűn és büntetés ijesztő képével érvel.

A Balázs Mihály által idézett rész, amelyben a mohácsi csatasíkon Jézusnak a keresztények bűnösségét a szultán által, igazoló tanúként való megidézéséről mesél Szerémi, szerintem, nem arról szól, hogy az eretnokségbe és bűnbe süllyedt álkeresztényeknél a szerző többre tartja a törököt is. A szöveg Bonfininél is szerepel, bár ő ezt a várnai csata előestéjén említi. Jézust itt is a szultán hívja tanúságtevőnek, mint keresztényektől sértett személy, aki nevében bosszút fog állni az iszlám sereg. A szunniták szerint Jézus fogja legyőzni az Antikrisztust, a Dajjalt, és öli majd meg. Lehet, hogy Szerémi ismert valamilyen hagyományt, vagy csak Bonfinit használja fel itt is, mindenesetre Várnánál Murad szultán egy egységes, keresztény offenzívával szembesült, és veszélyeztetve látta a hitetlenek által saját birodalmát és az iszlámot, a mezőkeresztes több napos ütközetsorozat idején ugyanennek vagyunk tanúi. Mohács esetében - Szerémi bemutatásában - a fiatal Szulejmán szultán csatára való lelki felkészülése zajlik itt a szentháború idején, amikor is a sötétség erőitől mártírhalált szenvedők egyenesen a mennyek lakói lesznek. A két csata egyéb vonatkozásaiban hasonló, vereségből győzelembe fordul az iszlám harcosai számára, a szultán menekülési szándékából a mártíromságra való felkészülése változtat a keresztény és muszlim források szerint is a győzelmen. Szigetvár 1566-os ostromakor több forrásból tudjuk, hogy a szultán felkészült a mártírhalálra, ahogy Csányi Ákos is írja: a „vén szultán a hadjáratban akar meghalni,,

Az *Epistola* középpontjában tehát a mesélő vatesz-szerepe áll. A történet jelenleg is zajlik - tudatosítja az elbeszélő - van egy belső biblikus síkja, múltja - előtörténete,

Izaiással és jövője az üdvtörténettel egybekötve. Ez utóbbi választja el a népi hagyománytól, melyet ezzel emel meg, tölt fel. Szerintem nem szükségszerű Olivi nézeteinek szövegszerű fellelhetőségét kimutatni ez esetben, az apokaliptikus gondolkodáshoz. A háború alakítja magának a teret és az időt, az alfát és az omegát, a csomópontokat, a szerkesztést. A látó behatol a transzcendentális időbe és térbe, ahol a morális gondolkodás a legfőbb mozgató, ami eldönti előre a harcot. A bűn kihívja a büntetést. A címben szereplő apokaliptikus időszemléletet tehát felleljük Szeréminél is. A határmentalitás időmérő módszerét áthagyományozó, váteszi, a jósló: múltat és jövőt vegyítő elbeszélésmódját kapjuk itt. A históriás énekek szóbeli szerkesztése és a biblikus apokaliptika keveredik.

Elfogadom bírálóim véleményét arról, hogy túlzás volt is részemről az állítás – és ezt be kell töredelmesen vallanom, - hogy az ütközőzóna minden egyházi személye jós is egyben, és ehhez köze van minden fegyverforgatónak, azért akkor is kimutatható, hogy a mohamedán keresztény térség ütköző területein a 7. századtól kezdve, mindkét térfélen egy apokaliptikus, transzcendens világhoz közelebb, erre érzékenyebb élet folyik. Ki-ki a saját műveltségi szintjén élve meg, esetleg babonás hagyományait keverve a hivatalos egyház, felekezetek nézeteivel. Nem véletlen, hogy a bizánci-perzsa háború, arab, avar, kazár török betöréseivel színezett háború az örmény határvidék egyik szír kolostorában születik Ps. Methodiosz Melanchthon által előbányászott jóslata is. A balkáni török front többszázados élményei ortodox-katolikus hagyományai keverednek itt a magyar határhoz közelebb nyomulva a népi hiedelemvilággal szétválaszthatatlanul. (Bolgár, szerb, besenyő-törökök stb.)

Nem igazán értem mi célja volt Balázs Mihálynak bírálatában, a gyulai vitézekről írt szép ének hosszú elemzésével, mikor én csak a végvári vonal szóbeli kultúrája emlékezettechnikájának bemutatására idéztem az időkezelésre példaként a különböző időszakokban keletkezett énekek szereplőinek behelyettesíthetőségét. Tudom, ahogy bírálóm is írja, „hogy a két szerzőt világok választják el egymástól”. Magam is ismerem és szeretem a verset, és annak kiváló szakemberektől született irodalmát, más helyen foglalkoztam is bővebben vele. (12 oldalon keresztül elemzem habilitációs kötetemben a verset, nem is számítva ide a Kerecsényi Lászlóval és a Gyulával foglalkozó fejezeteket). Itt azonban az apokaliptikus időszemlélet kapcsán ennél a megállapításnál, amelyet tettem, sokkal többet nem kínál a vers. Az időkezelés azonban fontos, mi több, lényegét érinti a dolgozatomnak. A 16. században Európa történetében úgy érzékelik, megrövidült az idő, mindez kapcsolódik a magyarországi ütközőzónához és a hagyományosan

kialakított török képhez is. E kérdésben hadd hivatkozzam Reinhardt Koselleckre. Ő az "Az elmúlt jövő" című könyvében írja a tapasztalati tér és a várakozáshorizont kettősségéről Altdorfer 1529-ben keletkezett *Nagy Sándor csatája* c. kép kapcsán a következőket:

„Egy keresztény számára Nagy Sándor perzsák felett aratott győzelme a második világbirodalomból a harmadikba való átmenetet jelentette, melyet a római impérium alakjában a negyedik és egyben utolsó birodalom követett.(...) A kereszténység története egészen a 16. századig a várakozások története, jobban mondva egyfelől a végidőkre való szüntelen várakozásnak, másfelől a világvége folyamatos késlekedésének a története.. János apokalipszisének mitikus köntösét újra és újra hozzá lehetett szabni a mindenkori állapotokhoz. Nos, ezek az alakok a reformáció idején egyszer csak a történelmi valóság színpadán látszottak feltűnni. Luther az Antikrisztust vélte felismerni a pápai trónon, szemében Róma maga a parázna Babilon; a katolikusok Luthert tekintették Antikrisztusnak, a parasztfelkelés és a darabjaira hulló egyház katonai frontjai pedig a világvégét közvetlenül megelőző, végső parasztháborút látszottak előkészíteni. Végezetül a törökök az Aldorfer-kép születésének esztendejében vették ostrom alá Bécset, Góg fékeveszett népének tetszettek.(21-22.) >>ha a törököt elcsapjuk - mondta akkoriban Luther-, akkor Dániel próféciján végképp túl vagyunk, akkor aztán bizonyosan küszöbön a végítélet.>> (Tischreden WA.678.) Luther gyakran emlegette, hogy a pusztulás már a következő esztendőben, sőt még az idén bekövetkezik. Isten azonban, fűzte hozzá egy alkalommal, ahogy egy asztali beszélgetés tudósít róla, az utolsó napokat a kiválasztottak kedvéért lerövidíti majd: <<akkor azután a világ elröppen, mert ez az évtized egy új évszázadot foglal magába.>> (TR.2756b) Luther úgy vélte, hogy az új évszázad eseményei egyetlen évtizedbe, a wormszi országgyűlés óta eltelt tíz esztendőbe sűrűsödött össze.(...) Az idő megrövidülése arra utalt, hogy a világvége, bár a pontos dátum rejtve marad, nagy sebességgel közeleg.”

Magyarország a 16. századi ember szemében az apokalipszis történetének a centrumában áll. Ez a határzár, ütközőzóna lényegében szimbolikusan jelöli Góg és Magóg népével szemben épített falát. A kereszténység fogalmának territorizálódása Kosellek szerint éppen a mohamedán nyomás hatására indul meg az augustinusi fogalomból eredendően, mely kifejezetten ennek behatárolását tiltotta. „Isten Országá átfogja és áthatja világot, jelen van tehát az egyházban is? De a hívők belső közössége mindig zarándokúton jár, országuk csupán reményre épül. A földi világ ezzel szemben a birtoklásra nyugszik. Ennek alapítója Káin”(269). A kereszténység belső területének

morális fogalmakkal való összekötése és biblikus-apokaliptikus jelekkel való felruházása, az azon kívül eső, azt ostromló birodalomnak a folyamatos érintkezés és a belső területek közvetlen veszélyeztetésének elvetése által történik.

Kivételt képez ez alól az a határvidék, ütközőzóna, ahol folyamatos továbbra is, itt egyszerre vagy egymást váltva van jelen a békés kontaktkereskedelem, és a totális háború a Paul Wittek leírása által, már a szeldzsuk-bizánci keresztény mohamedán frontvonalon a 13. századtól, vagy az ibériai félsziget *reconquista* -jában, amelyre Koselleck is hivatkozik, vagy folyamatosan a Kaukázus keresztény ütközőállamainál. A „propugnaculum” fogalom később is előhívható a kulturális emlékezetből. (Példa erre a boszniai muzulmánok és a szerbek esete, a törökök által birtokolt Ararat oldalában az örmény határ máig ennek szimbolikusan használt helye.) Tehát mikorra az utolsó, a nikápolyi kereszties hadjárat veresége után Európa szolidaritása elhalványul, és az *Unio Christiana* territoriálisan értelmezhetetlenné válik a tér védőbástyája (védőbástyái) egyedül folytatja tovább, most már külön saját életét.

A mohács csata (1526), Nándorfehérvár 1521-es és 1541-es Buda eleste, az ezeket a 16. századi történeti eseményeket térben megjelenítő pontok, nemcsak azért kötődnek össze a későbbi magyarországi kulturális emlékezetben, mert mindannyi augusztus 29-én, nyakavágó Szent János napján, következett be. A pogány török általi legyőzöttetések egybeeső időpontjai csúsztak egymásra és kötötték össze a magyar végzetel Keresztelő Szent Jánosnak a naptárban jelölt ünnepét, bár a két szélső esemény között 20 év telt el. A török is érti a szimbolikát. Mint Csorba Dávid írja, Szulejmán sem véletlenül ezen a napon foglalja el Budát több napi várakozás után, ahogy János király hódolatát sem véletlenül fogadja a mohácsi síkon. A határvidéken tehát a normál idő felfoszlik, ahogy a tér is a háborús logisztika, a természetes és mesterséges védrendszerek szerint strukturálódik, az idő is a tárgyiasult térbeli alakzatok kulturális emlékezeti pontjaihoz igazodik.

Úgy negyedéves egyetemista lehettem, mikor Benda Kálmán elé állván közöltem, hogy megtaláltam a helvét reformáció 16. századi magyarországi elterjedésének okát. Ő azt válaszolta, hogy ha ez igaz, akkor javasol akadémiai doktori fokozatra. Sajnos így huszonöt év múltán nem tudom az újabb megoldási kísérleteim neki elmondani, aki most lenne száz esztendő, mi több, ötven évesen én is egyre bizonytalanabb leszek a megoldások egzakttságában. Mindazonáltal remélem, hogy neki tetszene ez a dolgozat, és mint fiatal Eötvös kollégista diákja, a lakásán tartott szemináriuma végén most is kapnék érte egy pohár bort és egy zsíros kenyeret.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkám során segítettek: tanárainknak, szüleimnek, családomnak. Köszönöm opponenseim alapos, de kollegiálisan jóindulatú bírálatát, az ügyembe kiküldött bizottság fáradságát, és a tisztelt egybegyűlteket érdeklődését.

Piliscsaba, 2013. július, 29.

Öze Sándor

Tv. Habil. egyetemi docens